

1

ΟΙ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ ΤΟΥ ΕΜΜΕΝΟΥΣ

Η φαντασιακή πρόσληψη του παρελθόντος και του παρόντος μας

Τη συγγραφή αυτής της μελέτης κατέστησε αναγκαία η παραγωγική σύμπτωση τριών εμμενών συνιστωσών:

Εν αρχή, το πραγματικό γεγονός: η μελέτη που ακολουθεί εμφανίστηκε, σε πρωτόλεια γραφή, την τριακοστή Αυγούστου του έτους δύο χιλιάδες οκτώ, σε τιμητική εκδήλωση μνήμης στο μικρό χωριό Λιασκοβέτσι¹ (ισχύον, νεότερο τοπωνύμιο Λεπτοκαρυά)², στο Κεντρικό Ζαγόρι, στην Ήπειρο. Εκεί, στο μεσοχώρι, στην πλατεία, κάτω από τα ψηλά πλατάνια, μπροστά σε ένα

1 Το Λιασκοβέτσι ή Λιασκοβέτσιον ή Λιασκοβέτζη ή Λιασκοβέτς, είναι τοπωνύμιο σλαβικό, από τη λέξη «lěska», που σημαίνει φουντουκιά ή λεπτοκαρυά, φυτό που απαντάται –σε μεγάλη έκταση– στην περιοχή (βλ. Κ. Οικονόμου, «Τοπωνυμικό της Περιοχής Ζαγορίου», σελ. 502. Πρβλ. του ίδιου, *Τα οικωνύμια του Νομού Ιωαννίνων*, σελ. 172. Ο συγγραφέας κατατάσσει το Λιασκοβέτσι στα οικωνύμια με σλαβικές καταλήξεις και στην ειδικότερη κατηγορία των ουσιαστικών από επίθετα με την κατάληξη -ov-bcb [331]).

2 Το Λιασκοβέτσι «μετονομάσθηκε» σε «Λεπτοκαρυά» από την 1η Απριλίου 1927 (ΦΕΚ 76/1927).

πυκνό και απολύτως υποψιασμένο ακροατήριο, οι μόνιμοι και οι εκ περιστάσεως κάτοικοι του χωριού, παρακολούθησαν τη, μεστή νοημάτων, προλογική εισήγηση του αλησμόνητου καθηγητή Γιάννη Μανωλεδάκη και την ομιλία που ακολούθησε για την προσωπικότητα και το έργο τού προ-δεκαετιών συγχωριανού τους Χριστόδουλου Κλονάρη, με τη συγκίνηση που δημιουργούσε η φαντασιακή προαποδοχή ότι ένας δικός τους άνθρωπος, «ένας σαν κι αυτούς», υπήρξε εκ των ιδρυτών του Ελληνικού Κράτους.

Η δεύτερη συνιστώσα καταγράφεται στην υπόθεση εργασίας και, καθώς ελπίζεται, αποκρυσταλλώνεται στα συμπεράσματα ενός μικρού πονήματος του γράφοντος³, όπου, μεταξύ άλλων, υποστηρίζεται ότι ο ελληνικός συνταγματισμός οφείλει την ύπαρξη και ανέλιξή του στην «έννοια-ιδέα» του έθνους, στο μέτρο που η μακρόχρονη και κατά στάδια εθνική παλιγγενεσία και η μετεξέλιξή της σε εθνεγερσία αποτελούν τον ύπατο νομιμοποιητικό λόγο της σύγχρονης ελληνικής κρατικής συγκρότησης. Με τα ελληνικά επαναστατικά Συντάγματα, τα οθωμανικής υπηκοότητας, –όχι αποκλειστικώς– ελληνόφωνα, κοινής πολιτιστικής ταυτότητας πληθυσμιακά σύνολα, στο όνομα του ελληνικού έθνους, οργανώνονται σε πολιτική κοινότητα και ιδρύουν κράτος. Στις συντακτικές τους συνελεύσεις, πάντοτε στο όνομα του έθνους, οι Έλληνες Επαναστάτες, διερμηνεύοντας με Λόγο τη βούληση του κυρίαρχου Λαού, των γενεών που υπήρξαν, αλλά και των μελλοντικών, διακήρυξαν την εθνική τους ανε-

3 Σ. Ορφανουδάκης, *Η υπεροχή του Συντάγματος έναντι του νόμου ως απαύγασμα του συνταγματισμού.*

ξαρτησία και τη βούλησή τους να αυτοπροσδιορισθούν· έτσι, εν τοις πράγμασι, διασπούν τους υφιστάμενους πολιτικούς δεσμούς με τον δυνάστη τους Σουλτάνο, ιδρύοντας νέα έννομη τάξη και εγκαθιστώντας νέα πολιτειακά όργανα-εκφραστές κρατικής βούλησης⁴.

Η τρίτη συνιστώσα αναδείχθηκε από το εξαιρετικό βιβλίο του καθηγητή Γιάννη Δρόσου για την νομική ιδεολογία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα⁵. Πρόκειται για μια εκτεταμένη μελέτη, σπάνιου ύφους και γλαφυρότητας, που κυκλοφόρησε στα ελληνικά, μετά την προηγούμενη μετάφρασή της από τα αγγλικά στα ισπανικά και τη δημοσίευσή της στο τεύχος I/2008 του περιοδικού *Res Publica Argentina*. Στον πυρήνα του προβληματισμού της βρίσκεται η –εξόχως τεκμηριωμένη– διαπίστωση ότι οι κάτοικοι του νέου ελληνικού κράτους αναζήτησαν την εθνική τους ταυτότητα στο λογικό παράδοξο ενός φαντασιακού ρεαλισμού. Ο ρεαλισμός αυτός εκκινεί από την προαποδοχή της ελληνικής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα –κατά την άποψη του προαναφερόμενου συγγραφέα– ότι η πολιτική εξέλιξη του ελληνικού έθνους διακόπηκε με την ήττα των Αθηναίων από τον Φίλιππο και με τις έκτοτε διαδοχικές κατοχές των Ρωμαίων, του Βυζαντινού πολυεθνικού και πολυπολιτισμικού *imperium* και των Οθωμανών, ενώ η μελέτη πιστώνει στους «ανατρεπτικούς» χριστιανούς υπηκόους του Σουλτάνου την πεποίθηση της οριστικής επαναφοράς τους στην εθνική κοίτη με

4 Πρβλ. Σ. Ορφανουδάκης, *ό.π.*, σελ. 179.

5 Γ. Δρόσος, *Μία διάλεξη στο Χάρβαρντ κι ένα δείπνο στο Μπονέος Αιρες ή Φαντασία και Νομική Ιδεολογία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*.

την επιτυχία του επαναστατικού τους εγχειρήματος⁶. Η συμβολή της μελέτης έγκειται στην παρατήρηση πως οι ιδρυτές του Νέου Κράτους, αντιμέτωποι με την πρόκληση της αναζήτησης του φαντασιακού χώρου της εθνικής τους συνοχής, «απέφυγαν το παρόν τους και χειρίστηκαν την νεοαποκτημένη ανεξαρτησία τους με μια μεγαλειώδη διπλή φυγή: προς το αρχαίο τους παρελθόν και προς το ευρωπαϊκό τους μέλλον. Φαινομενικά ασύμπτωτες στις κατευθύνσεις τους, η φυγή προς το παρελθόν και η φυγή προς το μέλλον, τελικά συνέκλιναν στην απόδραση από το παρόν και στην προοπτική της δημιουργίας ενός σύγχρονου Έλληνα, πλήρως διακριτού από οποιαδήποτε άλλη εθνότητα και τοποθετημένου στην καλή και αρμόζουσα θέση ανάμεσα στους πλέον ανεπτυγμένους του υφισταμένου κόσμου, αλλά και του επερχόμενου»⁷. «Οι πρόγονοί μου», επισημαίνει ο Δρόσος στον επίλογο του βιβλίου του, «στον 19ο αιώνα συνέλαβαν με τη φαντασία τους έναν τρόπο ζωής· φαντάστηκαν μια παράδοση που να τέμνει εγκάρσια και να υπερβαίνει το παρελθόν και το παρόν τους· οραματίστηκαν την ελπίδα να μεταμορφώσουν προοπτικά την πραγματικότητά τους», για να αναρωτηθεί, με ανυπόκριτη –επιστημονική– ειλικρίνεια: «[σ]ήμερα, θεωρώντας τους από το ύψος των περίπου 170 ετών που πέρασαν έκτοτε, τι να βλέπουμε άραγε σε αυτούς; Πρόσωπα χαμένα στις ψευδαισθήσεις τους, ανθρώπους παραδομένους σε φαντασιόπληκτα όνειρα για ένα λαμπρό μέλλον προκειμένου να αποδράσουν

6 Βλ. Γ. Δρόσος, *Μία διάλεξη στο Χάρβαρντ*, σελ. 40-47.

7 Γ. Δρόσος, *ό.π.*, σελ. 41-42.

από ένα σκοτεινό παρόν ή, μήπως, τους πιο ψυχρούς, ή και ωμούς ρεαλιστές που μπορεί να χωρέσει ο νους του ανθρώπου;»⁸.

Η χωριστή, αν και κατά χρόνο παράλληλη, διανοητική πορεία του συγγραφέα της παραπάνω σημαντικής μελέτης και εκείνης του γράφοντος την παρούσα ενθαρρύνει το εγχείρημα της έρευνας και της «ανάγνωσης» της ζωής και του έργου του Κλονάρη, υπό το πρίσμα (και τον συγκερασμό) της τρίτης –αλλά και της δεύτερης– συνιστώσας.

8 Γ. Δρόσος, *ό.π.*, σελ. 82.

2

Η ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΛΟΝΑΡΗ ΣΤΙΣ ΔΕΛΤΟΥΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Μια ακόμα ισχνή φωτοσκίαση

Ο Χριστόδουλος Κλονάρης καταγράφεται στην ελληνική ιστοριογραφία με δυσανάλογα λιγοςτές (σε σχέση με την προσωπικότητα και τη συμβολή του) νύξεις για το πέρασμά του από αυτή τη ζωή. Ο Κλονάρης είναι αλήθεια ότι από πολλούς συγγραφείς –ακόμα και στην επίσημη ιστοσελίδα του Αρείου Πάγου– μνημονεύεται ως «Κλωνάρης»¹. Η ορθή γραφή του επωνύμου ίσως θα μπορούσε να αναζητηθεί στη χρήσιμη μέθοδο της σύνδεσής του με ουσιαστικό δηλωτικό ιδιοτήτων κάποιου απώτερου ή εγγύτερου προγόνου ή και του γενάρχη του αναφερόμενου προσώπου. Έτσι, η δεύτερη εκδοχή προφανώς ετυμολογείται από το ουσιαστικό «κλώνος» [=κλαδί], ενώ η πρώτη από το –επίσης– ουσιαστικό «κλόνος» [=ξετίναγμα, τράνταγμα]. Ο σύγχρονός του –πάντως– πολιτικός

1 Βλ. www.areiospagos.gr

και ιστορικός, Σπυρίδων Τρικούπης², τον καταγράφει

- 2 Ο Σπυρίδων Τρικούπης γεννήθηκε στο Μεσολόγγι το 1788 και πέθανε στην Αθήνα το 1873. Τις εγκύκλιες σπουδές του πραγματοποίησε στη Σχολή των Παλαμάρων στο Μεσολόγγι και μετά στην Πάτρα, όπου και εργάστηκε στο εκεί βρετανικό προξενείο. Σπούδασε φιλολογία στη Ρώμη και στο Παρίσι, με την οικονομική βοήθεια του φιλέλληνα και ιδρυτή της Ιονίου Ακαδημίας, Λόρδου Γκίλφορντ, του οποίου υπήρξε γραμματέας. Με την έκρηξη της Επανάστασης επέστρεψε στην Ελλάδα προκειμένου να συμμετάσχει ενεργά στις θεσμικές διεργασίες σύστασης του Κράτους, ως πληρεξούσιος Μεσολογγίου και από το 1826 ως μέλος της Προσωρινής Επαναστατικής Κυβέρνησης. Μετά την έλευση του Καποδίστρια διορίστηκε Γενικός Γραμματέας της Επικράτειας επί εξωτερικών θεμάτων. Αργότερα, διαφώνησε με την πολιτική που ασκούσε ο Κυβερνήτης και παραιτήθηκε από τη θέση που εκείνος του είχε εμπιστευθεί. Από τη θέση του, ως στελέχους της αντιπολίτευσης, συνεργάστηκε με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, του οποίου την αδερφή Αικατερίνη παντρεύτηκε (Πρβλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, σελ. 105, όπου επισημαίνεται ότι η σχέση μεταξύ Μαυροκορδάτου-Τρικούπη δεν δικαιώνει την υπόθεση ότι όλες οι πολιτικές ομάδες προήλθαν από πελατειακές ενώσεις, καθώς προηγήθηκαν οι πολιτικοί δεσμοί μεταξύ των δύο ανδρών και η εκλογή του Τρικούπη ως βουλευτή και μετά ο γάμος του με την Αικατερίνη Μαυροκορδάτου). Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια χρημάτισε Υπουργός Εξωτερικών και διηύθυνε τις διαπραγματεύσεις που κατέληξαν στην επιλογή του Όθωνα. Στη διάρκεια της Αντιβασιλείας ο Σπυρίδων Τρικούπης διορίστηκε Πρωθυπουργός και Υπουργός των Εξωτερικών του Βασιλείου της Ελλάδος. Ερχόμενος όμως σε αντίθεση με το περιβάλλον του Όθωνα, παραιτήθηκε, αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο το 1834 και στην Κωνσταντινούπολη το 1837 (G. Hering, *ό.π.*, σελ. 122). Συμμετείχε στις εργασίες «της Γ' Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως» και με την πείρα και τις ικανότητές του συνέβαλε στην ψήφιση του Συντάγματος του 1844, ενώ μετείχε στην κυβέρνηση του Μαυροκορδάτου, ως Υπουργός Εξωτερικών και Παιδείας. Στη συνέχεια υπηρέτησε τη Χώρα ως Γερουσιαστής, ενώ ανέλαβε και πάλι τη διεύθυνση της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο μέχρι το

ως Κλονάρη³, ενώ στην πρώτη απόφαση του Αρείου Πάγου, που εκδόθηκε στις 30 Απριλίου 1835 και φέρει την υπογραφή του, ο ίδιος υπογράφει, κάτω από την ένδειξη «Ο Πρόεδρος», ως «Κλονάρης»⁴, πράγμα που επαναλαμβάνεται στο σύνολο των αρχειακών πηγών (ΦΕΚ, δικαστικές αποφάσεις, διοριστήρια, προσκλήσεις και ενημερωτικά έγγραφα προς τα μέλη της Γ' Εθνοσυνέλευσης, στα οποία συνυπέγραφε ως Γενικός Γραμματέας τής, υπό την Προεδρία του Πανούτζου Νοταρά, συσταθείσης Επιτροπής της Συνελεύσεως, κλπ.)⁵.

Οι ίδιες πάντα –παραθεματικές– αναφορές τον θέλουν πληρεξούσιο Ηπείρου στη Γ' Εθνοσυνέλευση⁶. Το ακριβές είναι ότι από σχετική έρευνα που έγινε –στο σύνολο

1861. Το 1857 κυκλοφόρησε στο Λονδίνο το τετράτομο έργο του *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (περισσότερα για τη ζωή και το έργο του Σπ. Τρικούπη, στο έργο του Δ. Πουρνάρα, *Χαρίλαος Τρικούπης. Η ζωή και το έργο του*).

- 3 Βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Δ', σελ. 229 και 322.
- 4 Βλ. σχετικό τεκμήριο στην ιστοσελίδα του Αρείου Πάγου.
- 5 Βλ. Ι. Βισβίτζης, «Τινά περί των νομικών εθίμων, από της Τουρκοκρατίας μέχρι και του Β. Διατάγματος της 23ης Φεβρουαρίου 1835», σελ. 226-256. Εκεί, σελ. 228 υποσημ. 2, δηλώνεται «[ε]ίς τα επώνυμα επιφανών προσώπων της εποχής εκείνης διατηρούμεν την ορθογραφία της υπογραφής των, ως Γενατάς, Κλονάρης αντί του Γενατάς, Κλωνάρης».
- 6 Βλ. Δ. Σερεμέτης, «Ο Χριστόδουλος Κλονάρης (1788-1849) και η συμβολή του εις την αναγέννησιν της δικαιοσύνης», σελ. 363-406, [373-374]. Πρβλ., ωστόσο, Π. Αργυρόπουλος, «Νεκρολογία, Χ. Κλονάρης», σελ. 467-473, όπου πληροφορούμαστε, χωρίς ειδικότερες διευκρινίσεις, ότι ο τιμώμενος αντιπροσώπευσε «τρεις εις τας εθνικάς συνελεύσεις την καλλίανδρον' Ηπειρον» [469].

των καταγεγραμμένων πληρεξουσίων της Γ' Εθνοσυνέλευσης- ο Χριστόδουλος Κλονάρης δεν εμφανίζεται ως νομιμοποιηθείς αντιπρόσωπος. Η μόνη λογική εξήγηση για τη συμμετοχή του στη σύνταξη του Συντάγματος και τη συνδρομή του στη λειτουργία Επιτροπών, που κατάρτισαν οι τα πρώτα κατέχοντες της Γ' Εθνοσυνέλευσης, θα πρέπει να αναζητηθεί στην υψηλής στάθμης νομική του κατάρτιση, που τον καθιστούσε απαραίτητο «εμπειρογνώμονα» για τις δικαιοπαραγωγικές διαδικασίες. Την πιθανολόγηση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι στη σύνταξη του Συντάγματος της Επιδάουρου (1822) συνέβαλε ως «εμπειρογνώμων» ο Ιταλός νομομαθής Vincenzo Gallina⁷. Ιδιαζόντως ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στον Gallina από τον Γραμματέα των Συνελεύσεων της Ερμιόνης και της Τροιζήνας, Ν. Δραγούμη⁸, ο οποίος επί λέξει σχολιάζει:

Ιταλός τις εκ των προσφύγων, Βικέντιος Γαλλίνας το όνομα, ανήρ λόγιος, έσωσε τους νομοθέτας από της αμηχανίας, αυτοσχεδιάσας σύνταγμα, όπερ ενεκολπώθησαν τοςούτω

7 Για τη συμβολή του Βικέντιου Γκαλίνα στο έργο της Συνέλευσης της Επιδάουρου, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, σελ. 43 καθώς και Απ. Δασκαλάκης, *Οι Τοπικοί Οργανισμοί της Επανάστασης του 1821 και το Πολίτευμα της Επιδάουρου*, σελ. 161-165, όπου και πλούσια υπομνηματική τεκμηρίωση. Πρβλ., άλλωστε, Γ. Βλάχος, «Η συνταγματική ιδέα και η επαναστατική θεωρία στην Ελληνική Επανάσταση», σελ. 309-321 [σελ. 312, υποσημ. 17] και Ελπ. Βόγλη, «Έλληνες το γένος»: η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (διδασκτορική διατριβή), σελ. 46, υποσημ. 37 και 38, και το βιβλίο της ίδιας, «Έλληνες το γένος»: η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844), σελ. 110.

8 Βλ. Α. Αγγέλου, «Το έργο του Νικολάου Δραγούμη *Ιστορικά Αναμνήσεις και οι Στρωματείς του Κλήμη*», σελ. ιγ'-μη' [ιζ'].

προθυμότεροι οι πληρεξούσιοι, όσω καθιερών την περισπούδαστον αυτοίς ισότητα, ήνοιγε τας πύλας της εξουσίας προς πάντας τους Έλληνας, άμα δε και εθεράπευε την πατροπαράδοτον εκείνην αντιζηλίαν, ήτις και εις αγνώμονα και επιβλαβή τη πολιτεία καταδρομήν παρεξετρέπετο παρά τοις αρχαίοις⁹.

Εν πάση περιπτώσει, είναι απολύτως εξακριβωμένο ότι ο Κλονάρης συμμετείχε στη σύνταξη του Συντάγματος της Τροιζήνας, ενώ, μετά την ανάληψη της ευθύνης τού κυβερνητικού έργου από τον Καποδίστρια, διορίσθηκε από τον Κυβερνήτη μέλος του «Πανελληνίου»¹⁰, μέλος της τριμελούς νομοπαρασκευαστικής επιτροπής για τη σύνταξη κωδίκων Αστικού και Ποινικού Δικαίου και Πολιτικής Δικονομίας¹¹, και, το 1829, Δημόσιος Συνήγορος στο αρτισύστατο «Ανέκκλητο Κριτήριο». Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια διετέλεσε δικηγόρος,

9 Ν. Δραγούμης, *Ιστορικοί Αναμνήσεις*, τόμ. Α', σελ. 31-32. Πρβλ. και Δ. Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*, σελ. 76. Ο Βερναρδάκης παραπέμπει αυτολεξεί στον Δραγούμη, αλλά στην πρώτη έκδοση του βιβλίου του και από αυτήν την αιτία η παραπομπή γίνεται στη σελίδα 26 και όχι στις ως άνω σημειούμενες (31-32).

10 Βλ. Στ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, όπου καταγράφεται η σύνθεση του Πανελληνίου, με τον Κλονάρη (αναγραφόμενο ως «Κλωνάρης»), Δεύτερο Γραμματέα του «Τμήματος Πολεμικών».

11 Μέλη της εν λόγω τριμελούς νομοπαρασκευαστικής επιτροπής, πλην του Κλονάρη, ορίσθηκαν ο Γρηγόριος Σούτσος και ο Ιωάννης Γενατάς [πρβλ. το υπ' αριθ. 1325/Λθ' ψήφισμα, *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, έτος Γ' (1828), τ. 22]. Πρβλ. επίσης Δ. Σερεμέτης, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια*, σελ. 49 και Ν. Πανατζόπουλος, «Η δικαιοδοτική πολιτική κατά την Επανάσταση και την Καποδιστριακή περίοδο (1821-1832). Απόπειρες υποκαταστάσεως της δικαστικής εξουσίας από την εκτελεστική», σελ. 1199-1340 [1272].

Γραμματέυς (Υπουργός) της Δικαιοσύνης, στην πρώτη Κυβέρνηση του Σπυρίδωνος Τρικούπη (25 Ιανουαρίου 1833 – 3 Απριλίου 1833)¹², ενώ συμμετείχε ως πληρεξούσιος Ηπείρου στην «Κατά συνέχειαν Δ' Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν»¹³, που έγινε στην Πρόνοια του Ναυπλίου από τις 14 Ιουλίου έως τις 10 Αυγούστου 1832 και, στη συνέχεια, Σύμβουλος –«εις έκτακτον υπηρεσίαν»– του Οθωνικού Συμβουλίου Επικρατείας¹⁴, μέλος της συγκληθείσας στην Αθήνα την 8η Νοεμβρίου

12 Για τον διορισμό του Κλονάρη ως επί της Δικαιοσύνης Γραμματέως (Υπουργού) της Κυβερνήσεως βλ. το από 25 Ιανουαρίου 1833 Βασιλικό Διάταγμα, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, φύλλο αριθ. 2/22-2-1833. Αντίστοιχα, για την απομάκρυνσή του από την Κυβέρνηση και την αντικατάστασή του από τον Γ. Παϊδίη, βλ. το από 3 Απριλίου 1835 Βασιλικό Διάταγμα, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, φύλλο αριθ. 12/6-4-1835. Κατόπιν τούτου, εσφαλμένη ελέγχεται η υπ' αριθμ. 62 υποσημείωση του Στ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος*, σελ. 313.

13 Στην Εθνοσυνέλευση εγκρίθηκε η απόφαση της επιλογής του Όθωνα ως Βασιλέα της Ελλάδος στις 14 Ιουλίου 1832. Σε κλίμα έντονων διαφωνιών, η Εθνοσυνέλευση διέκοψε τις εργασίες της μέχρι την άφιξη του Όθωνα και της Αντιβασιλείας (βλ. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τόμ. 5ος, σελ. 355).

14 Βλ. Γ. Αγγελίδης, *Το επί Όθωνος Συμβούλιον της Επικρατείας*, σελ. 15 και 82-83. Ο διορισμός του Κλονάρη στο Συμβούλιο της Επικρατείας γίνθηκε δυο φορές· την πρώτη, πριν τη σύσταση του σώματος, την 1-1-1835 και επικυρώθηκε, μετά τη σύστασή του, την 13-10-1835. Πρβλ. και Μ. Στασινόπουλος, «Γινά περί του Χριστοδούλου Κλονάρη, πρώτου Προέδρου του Αρείου Πάγου», σελ. 60, όπου ιστορείται ότι ο Κλονάρης «κατείχε ήδη το τίτλο του Συμβούλου της Επικρατείας προ της συγκροτήσεως του Συμβουλίου».

1843 Εθνοσυνέλευσης¹⁵, καθηγητής στο Οθώνειο Πανεπιστήμιο¹⁶ και, τέλος, γεροϋσιαστής, υπό την προεδρία Π. Κουντουριώτη, της διορισμένης από τον Όθωνα Γερούσιας¹⁷. Υπήρξε, άλλωστε, εκ των ιδρυτών και μελών του Διοικητικού Συμβουλίου της «εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας», καταθέτοντας έτσι τον προσωπικό «οβολό» του στην προαγωγή της εκπαιδευτικής, πνευματικής, πολιτιστικής και επιστημονικής ζωής της Ελλάδας¹⁸. Η σημαντικότερη, πάντως, διακονία του Χρ. Κλονάρη συνίσταται σε αυτήν που προσέφερε με την αποδοχή του διορισμού του ως πρώτου Προέδρου του Αρείου Πάγου, λειτούργημα στο οποίο υπηρέτησε για δύο θητείες, την πρώτη, στα έτη 1835-1847, και τη δεύτερη, από το 1848 έως τον αιφνίδιο θάνατό του το

15 Βλ. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1960*, σελ. 186.

16 Τακτικός καθηγητής, κατά τον Γ. Καράκωστα, *Ο Βασιλεύς Όθων, το Οθώνειο Πανεπιστήμιο και η Νομική του Σχολή*, σελ. 79. Επίτιμος καθηγητής, χωρίς να εμφανίζεται στα προγράμματα σπουδών, κατά τον Ι. Πανταζίδη, *Χρονικόν της πρώτης πενηντοετίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου*, σελ. 48. Πρβλ. και Κ. Γαβρόγλου, Β. Καραμανωλάκης, Χ. Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η Ιστορία του (1837-1937)*, σελ. 68 και 78.

17 Βλ. Τρ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Όθωνος, Βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862): κατά τας νεωτάτας πηγάς ξένων τε και ημετέρων ιστορικών*, σελ. 294.

18 Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία υπήρξε καρπός της συνένωσης εβδομήντα τριών πεπαιδευμένων νεοελλήνων, που υποστήριζαν –το έτος 1836– την πρωτοβουλία του παιδαγωγού Ιωάννη Κοκκώνη, του Διδασκάλου του Γένους Γεωργίου Γενναδίου και του Ιεροδιδασκάλου Μισάηλ Αποστολίδη, ιδρύοντας πρότυπο εκπαιδευτήριο θηλέων.

1849. Πράγματι, η αρχειακή έρευνα της νομολογίας του Αρείου Πάγου εμφανίζει τον Κλονάρη ως Πρόεδρο του Δικαστηρίου μέχρι την 7η Απριλίου 1847 (ημερομηνία δημοσίευσης της υπ' αριθ. 50/1847 πολιτικής απόφασης του Δικαστηρίου)¹⁹, ενώ την 17η Απριλίου 1847 (ημερομηνία συνεδρίασης του Α.Π., επί της οποίας εξεδόθη η υπ' αριθ. 51/1847 πολιτική απόφαση του Δικαστηρίου) φέρεται ως Πρόεδρος ο Ιωάννης Σωμάκης²⁰. Έκτοτε το Δικαστήριο προεδρεύεται από τον τελευταίο μέχρι την 1η Μαρτίου 1848 (απόφαση 50/1848, Πολιτική)²¹, όταν εμφανίζεται και πάλι ως Πρόεδρος ο Χριστόδουλος Κλονάρης στη δικάσιμη της 15ης Μαρτίου 1848 (απόφαση 51/1848, Πολιτική)²². Η προσωρινή απομάκρυνση του Κλονάρη από το Δικαστήριο εξηγείται από το γεγονός ότι οι δικαστές εκείνων των χρόνων δεν απολάμβαναν προνομίων προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας, ενώ δεν μπορεί να παροράται το γεγονός ότι συμπίπτει με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Ιωάννη Κωλέττη, ο οποίος –αρχηγός του γαλλόφιλου κόμματος– δεν μπορούσε να ανεχθεί στην ηγεσία της δικαιοσύνης τον Κλονάρη, δηλωμένο οπαδό του αγγλόφιλου κόμματος. Εν πάση περιπτώσει, από την έρευνα στα οικεία τεύχη της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, προκύπτει ότι, με το από 3 Απριλίου 1847 Βασιλικό Διάταγμα (ΕτΚ 16/24-5-1847),

19 Βλ. *Συλλογή των Πολιτικών Αποφάσεων του Αρείου Πάγου του έτους 1847*, Παράρτημα *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*, σελ. 216.

20 Βλ. *ό.π.*, σελ. 217.

21 Βλ. *ό.π.*, σελ. 180.

22 Βλ. *ό.π.*, σελ. 183.

απολύεται ο Χριστόδουλος Κλονάρης και στη θέση του διορίζεται ο Ιωάννης Σωμάκης, μέχρι τότε Πρόεδρος Εφετών Αθηνών, ενώ, με το από 13 Μαρτίου 1848 Βασιλικό Διάταγμα (ΕτΚ 11/20-4-1848), επαναδιορίζεται στη θέση του Προέδρου ο Κλονάρης και συγχρόνως τοποθετείται ο Σωμάκης Εισαγγελέας του Δικαστηρίου. Σε κάθε περίπτωση θα ήταν εξαιρετικά άδικο για την ιστορική αποτίμηση της προσωπικότητας και της συμβολής του Ιωάννη Σωμάκη και ο υπαινιγμός μόνον ότι επρόκειτο για άνδρα τυχαίο ή, έστω, αναδειχθέντα χάριν του ισχύοντος την εποχή εκείνη κλίματος υπερχειλούς φατριασμού. Αντιθέτως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Σωμάκης (1754-1854), γεννημένος στο Χαλκί της Ηπείρου, συμμετείχε εναργέστατα στον επαναστατικό αγώνα, υπήρξε Σύμβουλος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας²³, ενώ επαινέθηκε για τις αντιστάσεις του στις παρεμβάσεις της βαυαρικής αντιβασιλείας, καθώς προήδρευσε του δικαστηρίου που απάλλαξε τους Πολυζώδη και Τερτσέτη, όταν οι τελευταίοι αρνήθηκαν να υπογράψουν την καταδικαστική απόφαση των Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα.

Από την εκτεθείσα σταχυολόγηση των υπηρεσιών που προσέφερε ο Κλονάρης στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος προκύπτει η δεσπόζουσα δράση του ως νομομαθούς: η παράλειψη της ανάδειξης του έργου του, πάντως, θα επέτρεπε την –μάλλον εμπειρικά διαπιστω-

23 Βλ. *Λεύκωμα της εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (1837-1937)*, από το οποίο προκύπτει ότι ο Ι. Σωμάκης διετέλεσε Σύμβουλος του Δ.Σ. τα έτη 1849-1850, ενώ στην έκδοση δημοσιεύεται (σελ. 40) και πορτραίτο του.

μένη- «γενίκευση» ότι η ελληνική νομική επιστήμη, στο νεότερο κλίμα των γρήγορων κοινωνικών αλλαγών, έχει στραφεί στην ερμηνεία του ισχύοντος, στην Ελλάδα και την αλλοδαπή, δικαίου, υποθάλπουμε μια υπόρρητη δυσπιστία για τη χρησιμότητα της ιστορικής αναδίφησής του.